

Silentium dei

2. Teodicea: atómy Boha

Ladislav Kováč

„Bože môj, Bože môj, prečo si ma opustil?“, vykrikoval v neznesiteľných bolestiach Ježiš Nazaretský pribitý na kríž (Matúš XXVII, 46). Rovnako sa po stáročia obracali k nebesiam nespočetné množstvá zúfalých ľudí, postihnutých chorobami, prenasledovaných, nespravodlivo trpiacich. Ak je Boh všemohúci a dobrý, prečo je vo svete zlo? Odpoveď na túto otázku úporne hľadali teológovia a filozofi. Ich pokusy o ospravedlnenie Boha dostali názov teodicea.

Od mýtu k Logu

Keby nebolo zla, nebolo by ani dobra; nebolo by teda nič – našepkáva nám jednoduchú teodiceu konštrukcia našej mysle. Myslíme duálne, dichotomicky: plus-mínus, áno-nie, nula-jednička – tak fungujú už najjednoduchšie synaptické relé v mozgu. Len čo si človek začal uvedomovať svoju existenciu, zaplnil prírodu bohmi. Zrodil sa animizmus. Boli bohovia dobrí a boli bohovia zlí; prví boli pôvodcami dobra, druhí zla. Dianie vo svete nemalo vnútornú logiku, bolo prejavom zápasu dobrých a zlých duchov. Po desiatky tisíc rokov naši predchodcovia mali takéto vysvetlenie sveta. Vo veľkom počte rozmanitých variant, v každej ľudskej skupine iné, ale v podstate rovnaké. O vysvetlení sa nepochybovalo: biologická evolúcia urobila zo živých tvorov, ľudí nevynímajúc, fanatikov. Aj keď sa počet bohov a bôžikov postupne zmenšoval, dvaja minimálne ostali, boh dobra a boh zla – v Egypte, Babylóne, Číne, Perzii.

Iba pred pár tisíc rokmi sa v takomto vysvetľovaní vyskytli tri trhliny. Najprv pred 4 tisíc rokmi na Blízkom Východe. Objavil sa monoteizmus. Už len jediný Boh bol stvoriteľom a správcom sveta. Staral sa však iba o svoj vyvolený ľud izraelský. Človeka stvoril podľa svojho obrazu, urobil ho slobodným a zodpovedným. Dal mu príkazy a mravný kódex v podobe Desatora – ostalo na vôli človeka, či bude zákon plniť alebo jednať proti nemu. Už prví ľudia, Adam a Eva, príkaz porušili, spáchali prvotný hriech. Zlo je porušovaním božieho zákona, ale aj trestom za jeho porušenie. Boh stíha trestom nie jedinca, ale naraz a prísne celé spoločenstvo. Z tohto učenia judaizmu vyrástlo neskôr kresťanstvo a ešte neskôr islam.

K druhým dvom trhlinám došlo potom pred 2 500 rokmi. K jednej v Ázii, v rozmanitých podobách doktrín, čo osobných bohov či Boha viac nepotrebovali. Zlo bolo súčasťou ľudskej existencie, ale bolo v možnostiach človeka sa usilovať sa o jeho zmenšenie alebo odstránenie – vyhasnutím smädu po živote (Buddha), alebo dodržiavaním rád pre múdre konanie (Confucius). Najväčšiu ranu animizmu zasadili vtedy starí Gréci. Ich myslitelia vystúpili s názorom, že svet je usporiadaný, dianie nespočíva na zázrakoch, ale na logike a rozumový princíp, ktorým sa riadi svet, Logos, je zároveň aj princípom ľudského rozumu. Preto je v silách rozumu vysvetliť svet adekvátne a úplne. Bohovia sú buď pre zákonité dianie vo svete bezvýznamní, alebo vôbec neexistujú a sú len metaforami. Zlo vo svete plynie z nedostatku poznania. Správnym poznaním je ho možno zmenšovať a raz celkom odstrániť. Racionalizmom starého Grécka začala veda.

Kresťanská teodicea: eskamotáže rozumu

Doktrína kresťanstva nie je učením Ježiša Nazaretského. Ježišovo učenie nám v očistenej podobe približujú niektorí moderní protestantskí teológovia. Na Slovensku hlavne Karol Nandrásky („Ježišova Magna charta a súčasnosť.“ Vlastným nákladom, 2004). Ježiša, inteligentného a citlivého syna tesára zaujímala etika, nie ontológia alebo epistemológia. Človek a jeho šťastie, nie atómy a kozmos. Muž s imagináciou umelca vyjadroval sa v metaforách, podobenstvách a príbehoch. Podľa Nandráskeho, „v evanjeliu výraz Syn Boží neoznačuje nejaký 'nadprirodzený charakter' ani 'úrad' Ježiša, ale kvalitu jeho života“. Ježiš, imprintovaný židovským náboženstvom, nechcel ho meniť. „Neprišiel som zákon zrušiť, ale naplniť“ (Matúš V, 17). A predsa premenil judaizmus fundamentálnym spôsobom: Ježišov Boh nebol viac prísny bohom hnevu a trestania, ale Bohom spravodlivosti a lásky. A nebol už iba bohom vyvoleného národa, ale Bohom celého ľudstva.

Jednoduchá, zrozumiteľná, upokojujúca viera. Medzi prostým ľudom sa rýchlo šírila. Ako to už ale býva, rýchlo ju využili extrémni jedinci. Z učenia urobili organizáciu: cirkev. Do histórie sa dostali s označením „cirkevní otcovia“. Do poézie Ježišovho posolstva vmiešali zas to pôvodné, biologické, čo v sebe všetci nosíme: animizmus, dichotomický výklad sveta, fanatizmus. A navyše tento podivný Eintopf okorenili paberkami z gréckej filozofie. Už v prvých dvoch storočiach po Ježišovej smrti kresťanstvo prestalo byť monoteizmom. A nie je ním doteraz. Zlo začalo byť personifikované, vedľa Boha dobrá sa objavil jeho kongeniálny protivník, Satan ako boh zla. Niektorými z prvých cirkevných otcov napadlo, aby aj Ježiša vyhlásili za Boha. Začali sa hádky o to, či je s tým prvým pôvodným Bohom totožný substanciálne, či obrazne, alebo či existuje povedľa neho (na jeho „pravici“). Nakoniec sa prijala nezrozumiteľná dogma božskej Trojice. Neskôr sa podivné kresťanské mnohobožstvo ešte skomplikovalo, keď sa jeho panteón rozrástol o ďalšieho člena: z Ježišovej matky Márie sa stala Matka božia.

Ďalšiu komplikáciu vniesol do rodiacej sa kresťanskej doktríny sex. Hebrejské myslenie chápalo človeka ako jednotu tela a ducha, a preto nemalo negatívny vzťah k telu. Nemal ho ani Ježiš. Do kresťanstva sa odpor k telu dostal prevzatím dualizmu Platóna: predstavy tela ako okov, ktoré obmedzujú nesmrteľnú dušu. Podľa Origena, jedného z prvých cirkevných otcov, prvotný hriech Adama a Evy bol sexuálny. Od ich prvej neposlušnosti voči Bohu sme všetci ľudia zaťažení sexom ako zlom. Aby sa tohto zla zbavil, Origenes sa vlastnoručne vykastroval. Dvesto rokov po Origenovi, Aurelius Augustín, zrejme na základe vlastnej skúsenosti z bujarej mladosti, videl v sexe silu, čo sa vymyká kontrole vôľou. Dedičný hriech robí človeka v tej miere skazeným, že iba sám Boh sa môže nad niektorými z ľudí zmilovať a zachrániť ich pred zatratením. Augustín natrvalo pochoval v oficiálnom kresťanstve vieru na dobro v človeku a na možnosť slobodného konania a zdokonaľovania. Vyznával ju ešte Augustínov súčasník Pelagius, ten ale bol vyhlásený za heretika.

Odsudzovanie heretikov a prijímanie pravoverných dogiem bolo programom najvyšších cirkevných zhromaždení, koncilov. Dogma za dogmou – postupne sa Ježišovo dielo geniálnej jednoduchosti premenilo na dogmatický galimatiáš. Nič ho vari neilustruje lepšie, ako mixáž učenia o dedičnom hriechu, Trojici a o zatratení a milosti, ktorú urobil v 12. storočí cirkevný otec Anselm z Cantenbury a ktorá sa označuje ako satisfakčné vysvetlenie: Ježišova smrť na kríži bola odškodnením Boha za permanentnú ľudskú hriešnosť. Za dedičné zaťaženie, ktorým všetky generácie ľudí platili a platia za priestupok, ktorým si Boha pohnevali. Ale za ktorý vlastne nemôžu – veď ho spravili len dvaja z nich, Eva a Adam. Zlo vo svete má teda trojitú povahu: Jedno je priamo v človeku ako dôsledok dedičného hriechu, druhé na zem posielal Boh, aby ním trestal ľudí za ich hriechy a pôvodcom tretieho je diabol. Absurdné? Ešte absurdnejším je toto vysvetlenie vo svetle dogmy, podľa ktorej sám Ježiš bol Synom

tohto Boha. Rozhnevaný Boh zoslal svojho syna na Zem, urobil z neho jedného z ľudí a nechal ho ukrižovať len preto, aby ho smrť vlastného syna ako-tak uzmierila s ostatnými ľuďmi. Len vďaka tejto obeti berie Boh odvtedy časť ľudí na milosť. A tu je zlatý kliniec absurdnej doktríny: v celom príbehu obete a odškodnenia Boh-Otec a Boh-Syn sú jednou a tou istou bytosťou!

Ale nie iba satisfakčný výklad Anselma sa prieči logike. Prieči sa jej aj slávna teodicea, ktorej pôvodcom bol v 17. storočí logik a matematik Gottfried Leibniz. Podľa Leibniza si možno logicky predstaviť neobmedzený počet svetov, ale z nich bol Bohom len jeden vybraný: ten najlepší. Zlo je v ňom prítomné v tej miere a preto, aby v ňom mohlo existovať maximálne možné množstvo dobra. Niektoré dobré sú bez cieľ nemožné: piť vodu je dobro, ale aby sme ho pociťovali, musíme predtým zažiť smäd ako zlo. Slobodná vôľa, ktorou Boh obdaril človeka, je dobrom, ale nebola by ničím, keby človek nemal možnosť v konaní voliť medzi dobrým a zlým. Voltaire, Leibnizov súčasník, poukázal na absurdnosť Leibnizovej teodicey „najlepšího z možných svetov“ vo svojej básni o zemetrasení v Lisabone a zosmiešnil vo svojom románe „Candide“ (odvtedy sa pre Leibnizovu teodiceu ujal názov „panglossizmus“). Vo „Filozofickom slovníku“ (slovenský preklad Pravda, Bratislava 1976) dospel Voltaire k záveru, že problém existencie zla je nejasný a nevyriešený.

Nápor vedy: ústup Boha zo scény

Prvobytný človek videl bohov na každom kroku, cítil ich silu a vôľu. Aj židovský Boh sa spočiatku prihovárал ku všetkým ľuďom. Neskôr však hovoril už len s elitou: Mojžišom a Prorokmi. Ježiš sa už zrejme s Bohom nerozprával priamo. Boh dobra bol jedným z hlasov jeho vlastnej mysle, súčasťou jeho meditácií; druhým bol boh zla, v metaforickej podobe diabla. Ježiš počúval hlasy oboch, keď sa raz na štyridsať dní uchýlil do púšte, aby si vyjasnil, čo má hlásať a ako má konať (Lukáš IV, 2). Dnes je hlasom božím pre etablované cirkvi Písmo sväté kresťanov, Biblia. Boh do prírody vložil zákony; len občas ich poruší a vyjaví sa ľuďom prostredníctvom zázrakov. Pohľad reformátora Jána Kalvína predstavuje výnimku: Boh rozhoduje v každom okamžiku o každej, aj najelementárnejšej, udalosti vo svete. Podobne je to v islame: Boh svet chce a ten sa v každej chvíli riadi jeho vôľou. Zákony dal len ľuďom; nadiktoval ich autorovi Písma svätého moslimov, Koránu. Kalvínska i islamská teodicea je potom jednoduchá: ten istý Boh je príčinou dobra i príčinou zla.

Keď novoveká veda dokázala nemennosť zákonov prírody a zázraky z nej vylúčila, kresťanstvo v 17. storočí začalo naberať novú podobu: teizmus sa menil na deizmus. Podľa deistov Boh stvoril svet a dal mu zákony, no viac do sveta nezasahuje. Bol to pokresťančený návrat k starému gréckemu pohľadu na prírodu, obnovenie racionalizmu. I s jeho presvedčením, že príčinou zla vo svete je iba tma neznalostí, takže ho postupne odstráni svetlo poznania. Tak sa v Európe zrodilo v 18. storočí osvietenstvo. Ďalšie storočie ako by mu dávalo za pravdu: stavba klasického racionalizmu sa začala dvíhať do výšok. No prišlo 20. storočie – a v ňom sa celá stavba rozsypala.

Tremendum: teodicea holokaustu

Holokaust (šoa) v 20. storočí, systematické vyvraždenie nacistami 6 miliónov židov, dal teodicee novú podobu. Podľa niektorých teológov, židovských (Klaus Dethloff, „Problémy židovskej filozofie a teológie po holokauste.“ Inštitút judaistiky UK, 2004) ale rovnako aj kresťanských, použiť na holokaust tradičnú teodiceu by bolo rúhaním; nie voči Bohu, ale voči obetiam. Objavili sa pokusy ospravedlniť Boha tým, že nie je všemohúci a voči slobodnej vôli, ktorú dal človeku, je bezmocný. Iní vytvorili hypotézu prechodného „zatmenia Boha“: z neznámych príčin sa niekedy vytratí z dejín. S najkonzekventnejším vysvetlením prišiel

však židovský teológ Richard Rubinstein: Boh zomrel; ak chceme hľadať akýkoľvek zmysel, nová, radikálna teológia ho sama musí do sveta vložiť. K uhynutým židom treba pridať ďalšie obeť nacizmu: ich celkový počet sa odhaduje na 20 miliónov. A je to stále len jedna pätina počtu obetí iného totalitného systému, komunizmu. Čo je to za Boh, ktorý to všetko pripustil?

Ostáva možnosť rezignovať na analýzu i porozumenie. Rezignovať na možnosti rozumu, spoliehať sa len na iracionálnu silu viery. Ako raz, v súvislosti s obeťami holokaustu, povedal bratislavský rabin Baruch Myers (Domino 44/00): „Boha nemôžeme a ani nemusíme ospravedlňovať. Nepotrebuje to. Nerozumiem, ale ja nie som ten, ktorý musí rozumieť.“

Lenže ľudská myseľ je tak skonštruovaná, že chce rozumieť; a rozumieť všetkému. Opustiť náboženstvo, obrátiť sa na vedu? Ibaže po skúsenosti 20. storočia veda sama potrebuje vlastnú „teodiceu“: Dvadsiate storočie, storočie vedy, bolo najkrvavejším storočím v dejinách. Podľa odhadov, celkovo v ňom násilnou smrťou zahynulo 187 miliónov ľudí. Pokrok vedy, od ktorého osvietenstvo toľko očakávalo, poskytol nové technické prostriedky pre násilie. Veda umožnila vraždy v masových rozmeroch, aké predtým možné neboli.

Atómy boha

V dvadsiatych a tridsiatych rokoch minulého storočia spisovateľ Gejza Vámoš svojou jasnozrivosťou značne prekračoval hranice malej slovenskej literárnej farnosti. Trápil ho aj problém teodicey. Súčasník o ňom napísal, že „nemá slovenského ducha. A preto vôbec nerozumie kultúrnym potrebám terajšieho Slovenska.“ Svoj román „Atómy Boha“ (1928; reedícia: Dilema, Bratislava, 2003) Vámoš považoval za ukážku „vychovávateľskej literatúry“, ale kritik, vtedajšia kultúrna autorita, ho označil za „najnihilistickejšie dielo literatúry slovenskej“. Podľa Vámoša veda prostredníctvom mikroskopu umožnila ľudskému oku, aby „po prvý raz uvidelo jednotný živý atóm“ a aby človek zistil, že „sám je zložený z takýchto nescíselných, podivuhodne chytrých i poľutovaniahodne zbytočne zoskupených živých atómov Boha“. A toto je Vámošova teodicea v skratke (neskôr rozvinutá v jeho dizertácii z 1932 – vyšla v reedícii: „Princíp krutosti.“ Chronos, Bratislava, 1996): Rozmar – to je jeden z atribútov samolúbeho, krutého Boha. Nákaza života sa šíri na hviezdach ako mor. Najprv len v podobe jednobunkových organizmov. Lenže najpodstatnejšou božou vlastnosťou je túžba po zábave, a tú by jednobunkové organizmy nemohli poskytnúť. Preto Boh „rozkázal bunkám, aby vytvorili kľbká, aby zostali spolu v prapodivných útvaroch“. A tak v evolúcii života neustále pribúdala krutosť. „Atómy Boha“ a „krutý Boh“ sú, pravda, pre Vámoša už len metafory darwinovského chápania života a jeho evolúcie. Človek sa bráni pozrieť sa pravde do očí, sám seba zavádza pseudovysvetleniami. Vámoš ponúka svoju vlastnú, v podstate optimistický pohľad. Akúsi vzburu proti krutému Bohu. Podľa neho treba odstrániť „hľupácku a namyslenú ideológiu človeka o svojej individualite“. Človek musí vychádzať z poznania jednoty všetkých živých bytostí. Princíp krutosti, na ktorom spočíva evolučná súťaž, treba nahradiť princípom lásky: solidaritou, vzájomnou pomocou.

To už sme, pravda, späť pri európskom osvietenstve a jeho programe. Ani Vámoš, akokoľvek čnel nad duchovným zápečníctvom svojho prostredia, nemohol vo svojej dobe vidieť ďalej: jeho teodicea je osvieteniskou teodiceou. Tá u novoosvietencov, početných aj medzi súčasnými vedcami, pretrváva dodnes. Akú bilanciu pokusov o teodiceu možno urobiť po dvetisíc rokoch špekulovania? Asi najlepšie ju vyjadrujú slová spisovateľa Saula Bellowa: „Keď človek pociťuje obrovskú potrebu ilúzie, je schopný vložiť do služieb ignorantstva celé poklady inteligencie.“ Lekcie nacizmu a komunizmu ľudstvo doteraz nesppracovalo.

V ranných rokoch 20. storočia britský filozof a matematik Alfred Whitehead sa vyjadril, že celá európska filozofická tradícia je predstavovaná iba poznámkami pod čiarou k Platónovi. Prelomiť túto tradíciu, hádam aj začať filozofiu a náboženstvo celkom nanovo – to je nová veľká výzva pre premýšľajúcich ľudí v 21. storočí.